

ko mi se smeje?

zoran subotički

Ovo pitanje, u ovom obliku, izdvojeno kao posebna rečenica, nalazi se u romanu »Dnevnik o Čarnojeviću«. S obzirom na strukturalnu nadređenost ostalim elementima kontekstualnog okvira u kome se realizuje, u njemu je sadržano jedno dublje poetičko, pa i estetičko jezgro koje se ne uočava tako jednostavno pri ubrzanom recepcijskom procesu. Metafizička podloga ovog pitanja uklapa se u globalnu metafizičko-smehovnu koncepciju Crnjanskog stvaralaštva. Kao najuverljiviji pečat transcendentnog, smeh je utisnut u svest i podsvest njegovih glavnih junaka. Ko mi se smeje? »Nepoznat Netko«, to ekspresionističko, misteriozno biće, nikada do kraja otkriven i spoznat, neprisutan u svojoj svekolikoj prisutnosti, apstraktan u konkretnom opredmećenju, uvek kao sila iznad, a blizak i skoro opipljiv, razotkriva se u audio-vizuelnoj formi — u smehu. Tragično osećanje zemaljskog stvora, potire se komičnim osećanjem Onog, Božanskog ili Demonskog. Taj smeh, koji dolazi odavde, iz visina i dubina, reakcija je na globalno, na univerzalno-egzistencijalno, bez početka i kraja. Utapanje u ONO, što je privilegija samo najvećih, realizuje se u umetničkoj formi sa oznakom: »božanstvena komedija« (Dante), »ljudska komedija« (Balzac), »poetična komedija« (Crnjanski), »božanstvena komedija postojanja« (Niče). Ili jednostavno: *comedia la finita est* (Betoven).

Svaka diskusija o komici efekta, komici karaktera, situacije, gestova je deplasirana jer se radi o komici metafizičkih dimenzija. Duh je zamena telom, jedinka mnoštvom, individualna sudbina brojkom itd. JA se gubi u »rulji«, jedno prelazi u sve: »A oko mene kulja velika ludorija rata, sve se lomi *pada mnom* i ja smešeći se gledam te rulje i idem od grada do grada. Rulje pustih žena, rulje trgovaca, rulje radnika, rulje bolesnih i rulje mrtvih.« (V, str. 22) U tim širokim zamasmima duha, sa pogledom prema dole, smeh se vaspostavlja kao nadređeni element postojanja i refleksije. Lajtmotivski uzdah »Ah, sve je to tako smešno«, izraz je jedne duboke subjektivnosti, lirске u izrazu, a filozofske u otkrovenju istine. U potrazi za objektivizacijom, kao i svaka subjektivnost, ova će uzviknuti: »Citam novine. Je li već jednom smešno?« (V, str. 74). Ovim pitanjem Crnjanski kao da ima u podsvesti Ničeovu formulaciju da još uvek živimo u vremenu tragedije, i da komedija postojanja još nije postala svesna sebe. Njegov junak, sve nam to govori, i to kako je svestan. Romantičarska subjektivnost, koja nije monada, već raspolučena podvojena, postaje predmet sopstvenog podsmeha. Od svih stvari, predmeta i ljudi, akcija i stanja, Petru Rajiću je najsmješniji on sam. »Dovraga dabogme da sam smešan.« (V, str. 78) i tako mnogo puta. Iz te metafizičke šizofrenije svog junaka, u kome subjekt na scenu stupa i kao samom-sebi-objekt, Crnjanski pravi svoje poetsko tkanje. Smeh na licu Beta Rajića sadrži dvojnost kao perpetuum mobile osećajnosti sveta i sebe-u-svetu. U dinamičnom premeštanju lirskog ja — čas iznad sveta, čas u svetu, gde se gube jasne konture realnog i fiktivnog, čitalac se nalazi stalno u procesu uranjanja (u mimetičko, u najminimalnijoj varijanti) i izranjanja (u prostore fantastičkog, irealnog). Na toj osnovi ne-zadržavanja u konkretnom prostoru i konkretnom vremenu, smeh lako održava ravnotežu ostajući pri tom uvek na površini tekstualnosti. Rajićevo — smešan sam — i — sve je to smešno — upravo reprezentuje tragizam beskonačnog besciljnog trajanja, zamorenost življenja u besmislu. Zgržavanje nad činjenicom da je samo hrana jednog slepog Metabolizma (otuda groteskno-telesno u »Dnevniku...») Petar Rajić izražava smehom, koji je ekspiratoran, oslobodajući, sav u praznjenju. Njegov smeh je izdisajni ali sa obrnutom intencijom gde se ne prazni ono spiritualno, lako i vazdušasto, nego telo i telesno.

Obradni karakter njegovog smeha, kao u ranoreligijskim ritualima, upravo ima funkciju »čišćenja« od naslaga racionalnog ustrojstva sveta. Smeh-inicijacija je ključni moment otcepljenja i prodora u sferu transcendentnog. Kao negacija svega, otuđenog i deformisanog do neprepoznatljivosti, jer to SVE zbiva se i biva u izvan-voljnosti subjekta koji je deo tog svega, smeh je ritualni čin prevazilaženja i odustajanja od sveta i drugog ja u tom svetu. Petar Rajić, sa svojim dvojnikom, poput posvećenika istočnjačke meditacije, transnim osmehom oslobada se sopstvene telesnosti i materijalne kauzalnosti sveta.

Smeh je prastari model redupliciranja bića — na živo i neživo, na telesno i duhovno, na realno i nadrealno. Stoga ne iznenađuje činjenica da se u literaturi tema ili motiv dvojništva gotovo ne da zamisliti bez ovog elementa. Hotorn, Hofman, Po, Dostojevski, Man u svetskoj književnosti, M. Glišić, Đ. Jovanović, Selimović, Krleža u našoj književnosti, kao i mnogi drugi koji su se na bilo koji način dotakli dvojništva upravo su u smehu videli kohezivnu snagu udvajanja likova. U literaturi o dvojništvu, bar onaj koju mi znamo, smehu, najblaže rečeno, nije posvećeno dovoljno pažnje. Smeh je prisutan u najrazličitijim oblicima udvajanja — kada sam književni junak sebe vidi i doživljava kao Drugog, kada postoji otelotvoreni Drugi (recimo — Goljatkin, Medardo, Ishak itd.), potom u udvajanju lika u snovima, u ogledalu ili drugim sličnim reflektujućim sredstvima, zatim je prisutan i u razradi motiva senke sa dvojničkom funkcijom itd. Čak i površnije proučavanje dvojništva zacelo bi dovelo do zaključka da je smeh opšte mesto ovog fenomena, čija se upotreba estetička vrednost ne smanjuje.

Smeh je prisutan kao stalna komponenta ne samo udvajajućeg lika, nego i novostvorenog dvojnika. I jedan i drugi prepoznaju se u tom smehu, malazeći u njemu potvrdu Drugosti kao obliku izgobljenja i iščašenja iz objektivno-datog i celog, čvrsto iskonstruisanog, racionalnog sveta. Misteriozni valovi dvojnikovog smeha koji zapljuskuju obale svesti i savesti, uzročnici su velikih erozija individualiteta usmerenog ka zatvaranju u ljušturu sopstva. Na nivou ideja, smeh je od iskonni bio sredstvo razaranja Monade. Prasad, kao jedan od oblika realizacije smeha, ima tu moć drobljenja i razbijanja opne monadizma, tako da se

na određenom stupnju ljudske civilizacije pojavio nepisani kodeks o suzbijanju i prigušenju tog praskavog smeha. Indikativan je primer koji se često provlači kroz literaturu o smehu, 144-to pismo Erla Cesterfilda svome sinu u kome kaže: »... i hteo bih da ti od sveg srca poželim da te često mogu videti kako se smešiš ali da te nikad ne čuju kako se smeješ dok si živ.«

Romantičarska umetnost iznedrila je dosta širok spektar dvojničkih stilizacija, upečatljivih i veoma visokih estetskih dometa. Ipak, žarište dvojništva predstavljala je borba suprotnosti i to prevashodno ili najčešće, na etičkom planu, dakle borba između dobra i zla. Smeh je, iz već ranije pomenutih razloga religiozne koncepcije sveta i duha, bio u službi ovog drugog — zla. Kao indikator savesti i savesnosti uopšte, smeh je inicijator različitih stanja i osećanja u liku koji se udvaja: straha, strepnje, užasa, greha itd. Dvojnik, kao inkarnacija davala, zrači svojim smehom iz tame podsvesti, zla i osvetljava nevidljive lavirinte u »originalu« za koje ovaj nije ni sanjao da postoje. Ovo manihejstvo u književnom stvaralaštvu pokazalo je izvesnu jednostranost. Jer, dobar dvojnik se ređe pojavljuje i manje je primamljiv tematski i motivski okvir za stvarao-

ca. U stvaralaštvu Miloša Crnjanskog upravo je izražena ova dimenzija cepanja subjekta. Odnosno, ova mala digresija o dvojništvu imala je za cilj da ukaže na prirodu dvojničkog odnosa u romanu »Dnevnik o Čarnojeviću«. Crnjanski je dakle, i po pitanju ove književne paradigme napravio obrt zadržavajući pri tome stare elemente tipiziranih dvojničkih opisa. Petar Rajić ne mora izmaštati pakao i biće koje dolazi kao poslanik podzemlja da bi mu ukazao na njegovu zlu prirodu. Pakao je tu, na zemlji, u paklu se i odvija život mladog Rajića. Sticajem okolnosti on postaje ovapločenje zla, koga se gadi. Stoga demonizovani opisi njegovog lika sasvim su razumljivi: lica kao maska, telo kao voštana figura, osmeh kao u mrtvaca itd.

Dakle, svi oni elementi koji su pripadali »kopiji« sada se premeštaju na »original«. Iz te obrnute perspektive — čije korene možemo tražiti i u filozofiji »sveta naopako« iz koje se, u najvećoj meri, mogu izvući konsekvence o Smešnom kao gnoseološkoj kategoriji — Crnjanski će stvoriti autentičnu poetsku utopiju, i to uz pomoć dobrog dvojnika po kome ovaj roman i dobija naziv.

Već smo ukazali na funkciju smeha u romantičarskom dvojničkom konceptu, rekavši da je smeh vezivno tkivo dubliranja. Infernalni smeh ranijih dvojnika u Crnjanskog se preobraća u rajski osmeh Rajićevog dvojnika, potomka izvesnog Egona Čarnojevića. Smeh na licu glavnog junaka, stoga, uvek ima ambivalentnu funkciju: s jedne strane reprezentuje mrtvilo i ukočenost obezduhovljenog sveta, dakle materijalnog i telesnog, a s druge strane on je mistička spona sa nadzemaljskim, irealnim prostranstvima, bojama i zvucima, kojim se poriču sve manifestacije tu-bitka, kako bi rekli egzistencijalisti. Čitaoca zaista ne vara osećaj da u smehu Rajićevom postoji onaj snažni mehanizam ne-smeha i to se najzad i otkriva pojavom mladog Čarnojevića u čijem sumatraističkom zanosu smeh ima specifičnu ulogu.

Zgušnjavanje osobina jednog lika sadržano je u njegovom dvojniku. Ono što je za unutrašnji habitus lika najznačajnije — potencira se u dvojniku. Smeh Petra Rajića i ovako u romanu dovoljno istaknut, na licu dvojnika preprata u poetičku činjenicu prvog reda. Simbolička tektonika sumatraističkog smeha uslovljena je, dakako, tektonikom sumatraističke utopije. Vera u magičnu moć smeha ističe se ponad svih vrednosti života, ponad svakog smisla, jer jedino radi tog osmeha vredi živeti. Smeh iskrsava kao zaboravljeno prapočelo, prauzrok svih stvari, kao božanska sila koja na daljinu, visinu i dubinu, utiče na boje, zvuke, ljude. U vezanosti njegovoj za rumene biljke, stabla na nekom ostrvu dalekom itd. otkrivamo nanose paganske mitologije u kojoj se demon vegetacije budi smehom. Ljudi se najčešće isključuju iz tog polja magnetnog, spiritalnog delovanja smeha. Oni su nebitni, nepostojeći, izazivaju gadenje i stradanje njihova, čiji su uzročnici oni sami, ne dodiruju Rajića-Čarnojevića. Duboko porinuti i prožeti prirodom, netaknutom i mirisnom, lišćem, žilama, travama, granjem, oni se smeju svemu ljudskom, odrođenom, defektnom, kratkotrajno tragičnom, a večno komičnom. Vera u smeh koji izražava mladi Čarnojević je vera u neprikosnovenu snagu prirode koja nadživljava i proživljava se. Crnjanski vrlo često smehom metaforizuje, personificira prirodu, stapajući je i poistovećujući je sa svojim glavnim junakom (junacima): »Kako je sneg čudan. On se ne topi, ne umire kao sve drugo, nego se smeje.« (V, str. 61)

»Kad-kad mi se učini, da ću ozdraviti, udarim veselo veslom, a voda se zasmeje.« (V, str. 77).

Smeh je iracionalno žarište utopije u kojoj je sve u vezi, nevidljivoj i logički neuhvatljivoj. On je najizraženiji antropološki gest koji, poput odašiljača, prenosi tople, blage vibracije jedne nadzemaljske ljubavi i bolne veselosti. »Njegovi drugovi počeo da ga mrze. Pri jelu su ga pitali: kome se to smeši u daljinu? To »u daljinu« rekli bi grohotom i nazvaše ga »radiogram«. (V, str. 54) Već smo jednom rekli da se u celokupnom opusu Crnjanskog vodi borba između tog grohotnog, animalnog, jer nagonskog i plitkounnog, smeha i onog koji dolazi iz najdubljih emotivnih i plemenitih intelektualnih kutaka. Očigledno je da se oba realizuju na različitim »talasnim dužinama«.

Sve se tim alhemijskim osmehom rastače, razliva i ponovo sabira u neke čudne boje i oblike. Smeh je, u tom vihu i ludosti života ostao jedino sredstvo koje obezbeđuje čovekov dignitet postojanja; i više od toga, on čoveka od nebitnog šrafičica pomahnitalog stroja življenja izdiže do apsoluta, obogotvorujući ga: »Tako iz daljine imao je strašnu moć nad događajima u svetu, nad draganom svojom i zavičajem svojim, nad svim što mu beše milo i drago. Tako nepomičan, sa mutnim i blagim osmehom i mislima na ostrva daleka.« (V, str. 55) Čarnojević poput misionara, naoružan smehom, u svekolikoj disharmoniji i kataklizmi nanovo uspostavlja harmoniju čoveka i prirode. Kao što vidimo, Crnjanski je od smeha stvorio najmoćniju pokretačku silu sumatraističke kosmogonije. Taj osmeh mladog Petra Rajića i njegovog dvojnika Čarnojevića, koji užasava okolinu, ujedno je i ditirampska afirmacija Lepote kao praosnove sveta.